

De bodem als basis Regio Foodvalley

**Een gezonde bodem als
fundament voor een duurzaam
bodem- en watersysteem**

Inhoudsopgave

3 [Samenvatting](#)

4 [Inleiding](#)

5 [Een gezonde bodem is kapitaal voor de toekomst](#)

- Wat is een gezonde bodem?
- Waarom is een gezonde bodem zo belangrijk?

7 [De bodem als basis van een duurzaam bodem- en watersysteem](#)

- Hoe komen we tot een duurzaam ingericht bodem- en watersysteem?

9 [Samenwerken aan een gezonde bodem](#)

- Hoe wordt binnen Regio Deal Foodvalley aan een gezonde bodem gewerkt?
  - Bodemcursussen
  - Leertafels doorzaaien kruidenrijk grasland zonder kerende grondbewerking
  - Pilots bodembeheerconcepten

13 [Conclusie en vervolg](#)

14 [Bronnen](#)

Samenvatting

Een gezonde, kwalitatief goede bodem vormt de basis van een duurzaam bodem- en watersysteem. Bodem en water hangen nauw met elkaar samen. Een gezonde bodem heeft een rijk en gevarieerd bodemleven, heeft een goede doorworteling, is minder verdicht en kan daardoor voedingsstoffen en water beter vasthouden. Een gezonde bodem is belangrijk om verdroging te voorkomen, draagt daarmee bij aan een beter waterbeheer en betere waterkwaliteit, zorgt voor plantweerbaarheid en een hogere opbrengst en komt tegemoet aan maatschappelijke uitdagingen, zoals klimaatmitigatie en het vergroten van de biodiversiteit.

Om tot een duurzaam ingericht bodem- en watersysteem te komen, is een omslag in denken en doen noodzakelijk. Het natuurlijk systeem wordt weer centraal gesteld, in plaats van de maakbaarheid van het

landschap. Die omslag komt ook naar voren in landelijk beleid, waarin bodem en water sturend zullen gaan zijn bij beslissingen over de ruimtelijke inrichting van ons land.

Binnen de Regio Deal Foodvalley is de afgelopen drie jaar in de regio samengewerkt aan meer kennis en bewustzijn van een gezonde bodem. Dit is gerealiseerd met praktische pilots op boerenbedrijven en door kennis te delen via cursussen en leertafels. Samen leren en experimenteren, door wetenschappers, agrarisch ondernemers én overheid, is daarin essentieel. Het is van belang om deze samenwerking uit te bouwen en na de looptijd van de Regio Deal Foodvalley voort te zetten, ook in de ontwikkeling van een gebiedsgerichte aanpak en het Regionaal Perspectief Landelijk Gebied. Langjarige betrokkenheid van alle partijen is nodig om het vliegwiel dat nu op gang is gebracht draaiend te houden.

“Het zou ontzettend mooi zijn als we de kennis die we in de Regio Deal Foodvalley hebben opgedaan samen met agrariërs in de praktijk op grote schaal gaan toepassen.”

Adriaan Smeenk, Programmanager Waterschap Vallei en Veluwe

Inleiding

Een gezonde, kwalitatief goede bodem is de basis van onze natuur, van onze voeding en van een gezond landbouwsysteem. Op weg naar een toekomstbestendige landbouw wordt binnen de Regio Deal Foodvalley samengewerkt aan het verbeteren van de bodem- en waterkwaliteit.

Waterschap Vallei en Veluwe is binnen de Regio Deal Foodvalley trekker van het werkpakket Bodem- en Waterkwaliteit. Maar het verbeteren van bodem- en waterkwaliteit kan niet alleen via de watergangen. Dat kan alleen samen met agrariërs, als belangrijke grondeigenaren en beheerders van het landschap. Samen met LTO Noord en kennisinstellingen is de afgelopen drie jaar in de regio gewerkt aan meer kennis en bewustzijn van een gezonde bodem. Met praktische pilots op boerenbedrijven en door het delen van kennis via cursussen en leertafels.

Naast de praktische resultaten uit deze pilots is het contact dat tussen de samenwerkende agrariërs, onderzoekers en waterschappers is gegroeid, een grote winst. Het delen van kennis en ervaringen, goede gesprekken en begrip voor elkaars belangen zijn waardevol voor iedereen. Dat helpt beleidsmakers en ondernemers in de ontwikkeling naar een gebiedsgerichte aanpak en een toekomstbestendige landbouw. Deze whitepaper laat zien hoe Regio Foodvalley daarin het voortouw neemt.

Naast de praktische resultaten uit de pilots is het contact dat tussen de samenwerkende agrariërs, onderzoekers en waterschappers is gegroeid, een grote winst.

Landbouw in de Regio Deal Foodvalley

In de Regio Deal Foodvalley werken onderzoekers, ondernemers en beleidsmakers nauw samen om de transitie naar een gezond en duurzaam voedselsysteem te versnellen. Eén van de thema's binnen de Regio Deal Foodvalley is Transitie in de landbouw, waar de ontwikkeling naar een toekomstbestendige, duurzame landbouw wordt versneld. In deze Proeftuin worden verschillende innovaties en maatregelen op het gebied van bodemverbetering, circulair veevoer en emissiereductie getest. Naast het meten van emissies in de stal en het meten van de luchtkwaliteit in de omgeving, worden ook bijvoorbeeld diergezondheid en dierwelzijn gemonitord. Deze aanpak maakt een integrale afweging van verschillende opties voor de transitie van de veehouderij mogelijk. Het vakmanschap van de veehouders staat hierin voorop.

Meer informatie over de Proeftuin is te vinden op www.boeraanhetroer.nl

Een gezonde bodem is kapitaal voor de toekomst

Wat is een gezonde bodem?

De bodem is een complex, levend geheel. Het is de basis onder ons leven. Robuust, maar ook kwetsbaar. Een gezonde, kwalitatief goede bodem heeft een rijk en gevarieerd bodemleven, waarin voedingsstoffen en water goed kunnen worden vastgehouden.

Verbetering van de bodemkwaliteit zorgt ervoor dat gewassen water en voedingsstoffen beter kunnen opnemen. Daardoor groeien gewassen beter en zijn ze weerbaar tegen ziekten en plagen. Een gezonde bodem leidt tot meer opbrengst en minder verlies aan voedingsstoffen. Als gewassen meer voedingsstoffen uit de bodem opnemen, komen deze minder terecht in het grond- en oppervlaktewater. Daarnaast wordt er door een diepere doorworteling onder het gewas meer organische stof in de bodem opgebouwd. Daardoor is de bodem minder verdicht, krijgt een betere sponswerking en stroomt kostbaar water niet onnodig weg.

Waarom is een gezonde bodem zo belangrijk?

Landschap, bodem en water zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Decennialang was het watersysteem gericht op het afvoeren van water. Van oudsher zorgen waterschappen voor veilige dijken en het op peil houden van het water, om te kunnen wonen en landbouw mogelijk te maken. Het land leek 'maakbaar', het natuurlijke systeem werd losgelaten. Maar klimaatverandering, extreme piekbuien en droge zomers maken duidelijk dat er zuiniger en anders moet worden omgegaan met water.

Jaarlijks valt er meer neerslag dan vroeger, maar de verdeling over het jaar is ongunstiger geworden. Eenmaal afgevoerd, is het water

Een gezonde bodem heeft een goede doorworteling.

weg, terwijl niet bekend is wanneer er opnieuw neerslag valt. Het is van belang om water te besparen en op die plaatsen vast te houden waar het neerkomt. Dat kan niet alleen in de watergangen. De bodem is een essentieel voorraadvat, een spons die nodig is. Een gezonde bodem draagt bij aan het vermogen om water te infiltreren en vast te houden. Dat helpt verdroging te voorkomen en leidt tot meer opbrengst van gewassen op het land.

Naast een goede waterhuishouding helpt een gezonde bodem ook bij het aangaan van andere maatschappelijke uitdagingen, zoals klimaatmitigatie. Koolstofvastlegging in de bodem, door meer organische stof, zorgt voor minder koolstofdioxide in de atmosfeer. Daarnaast draagt een gezonde bodem bij aan het behoud van biodiversiteit.

In de landbouw spelen thema's zoals het sluiten van kringlopen, organische stofbeheer, waterkwaliteit en -berging, plantweerbaarheid en bodemleven. Er wordt aandacht besteed aan het voeden van de bodem met dierlijke mest van het eigen bedrijf, een zo veel als mogelijk gesloten eiwitkringloop en het terugdringen van gebruik van chemicaliën. Ook in deze thema's speelt een gezonde bodem een cruciale rol. Voor agrariërs is een gezonde bodem van belang voor een goede opbrengst en plantweerbaarheid en om schade door droogte of extreme piekbuien te beperken.

Kortom: een duurzaam bodem- en watersysteem is van groot belang voor de toekomst van Nederland. Het maakt bijvoorbeeld dat we beter kunnen omgaan met droogte, zoals in de zomer van 2021, en met overstromingen, zoals in Limburg. De sleutel om het systeem toekomstbestendig te maken, ligt in een gezonde bodem. Een gezonde, biodiverse bodem helpt bij het vasthouden en zuiveren van water, het opslaan van koolstof, het tegengaan van hittestress, natuurlijke plaagbestrijding en het recyclen van voedingsstoffen.

Een duurzaam bodem- en watersysteem is van groot belang voor de toekomst van Nederland. Het maakt bijvoorbeeld dat we beter kunnen omgaan met droogte en met overstromingen.

De bodem als basis van een duurzaam bodem- en watersysteem

Hoe komen we tot een duurzaam ingericht bodem- en watersysteem?

Het duurzaam inrichten van het bodem- en watersysteem begint bij de manier waarop we met bodem en water omgaan. Er is sprake van een andere benadering dan vroeger. Het natuurlijk systeem wordt weer vooropgesteld, in plaats van maakbaarheid van het landschap. Deze omslag in denken en doen komt ook tot uitdrukking in landelijk beleid. Het kabinet wil bodem en water sturend laten zijn bij beslissingen over de ruimtelijke inrichting van ons land. Niet langer volgt de inrichting van het bodem- en watersysteem

het gebruik van het gebied, maar is het natuurlijk systeem, inclusief water en bodem bepalend voor wat er in een gebied kan.

Het belang dat wordt gehecht aan een gezonde bodem als fundament van een duurzaam Nederland, blijkt onder meer uit landelijk beleid, zoals het Nationaal Programma Landbouwbodems, de Visie op Kringlooplandbouw van het Ministerie van LNV, het Nederlandse Klimaatakkoord, het 7e Actieprogramma Nitraatrichtlijn met de herijking van het mestbeleid en de Kaderrichtlijn Water. Internationaal wordt de aandacht op een gezonde bodem onder

“Alle kennis die beschikbaar is over de bodem uit onderzoek en praktijk moet gedeeld worden met veehouders, zodat ze allemaal aan de slag kunnen gaan met de eerste kleine stapjes.”

Pieter Struyk, Onderzoeker Louis Bolk Instituute

meer gevestigd in het klimaatakkoord van Parijs en de Farm to Fork Strategy van de Europese Unie.

Regionaal komt het belang van een duurzaam bodem- en watersysteem aan bod in het Regionaal Perspectief Landelijk Gebied (RPLG) Regio Foodvalley. Het RPLG is de regionale vertaalslag van het Nationaal Programma Landelijk Gebied, waarin beleidsdoelen voor natuur, stikstof, water en klimaat samenkomen.

In de praktijk blijkt dat dit beleid niet automatisch leidt tot duurzaam bodembeheer door boeren. Met de effecten op het boerenerf wordt in de wetgeving geen rekening gehouden en opgelegde regels kunnen conflicteren. Dat leidt tot stilstand, spanning en wantrouwen bij boeren. Terwijl er juist in samenwerking met de praktijk grote stappen gezet kunnen worden op weg naar duurzaam bodembeheer.

De basis van een beter ingericht bodem- en watersysteem zit in kennis van de bodem. Met bodemcursussen en het organiseren van pilots en praktijkproeven op het gebied van duurzaam bodembeheer, wordt kennis

gedeeld en praktijkervaring opgedaan. Agrarisch ondernemers, waterschappers en onderzoekers trekken daarin samen op en leren van elkaar. Die samenwerking is essentieel. Het beheer van het bodem- en watersysteem, bestaande uit het besparen, vasthouden, bergen, accepteren en afvoeren van water, overstijgt de bevoegdheden en mogelijkheden van het waterschap. Ook om die redenen hebben partijen elkaar vroegtijdig nodig.

Dat het waterschap zich ook met de bodem bezighoudt, lijkt wellicht op het eerste gezicht onlogisch. Inmiddels is de tweeenheid van bodem en water ingeburgerd. Waterschappers zijn het gesprek aangegaan met agrarisch ondernemers. Dat was wennen voor wie het waterschap vooral zag als handhavende partij, in plaats van als gesprekspartner. Het opbouwen van contact en vertrouwen heeft partijen laten leren over elkaars belangen en vooral over de mogelijkheden van de bodem. De verbinding tussen waterschap en ondernemers, die in de regio is ontstaan, is zeer waardevol en wordt gekoesterd. Het is van groot belang om die verbinding voor de toekomst te behouden.

Samenwerken aan een gezonde bodem

Hoe wordt binnen de Regio Deal Foodvalley aan een gezonde bodem gewerkt?

Binnen de Regio Deal Foodvalley wordt op verschillende manieren aan een betere bodemkwaliteit gewerkt. Het gaat daarbij enerzijds om het **vergroten van kennis**, onder meer via cursussen en leertafels, anderzijds om het **uitproberen van nieuwe concepten**. De uitdaging is om een **omslag in denken en doen op gang te brengen**, waarin het natuurlijk bodem- en watersysteem voorop komt te staan. In de Proeftuin Boer aan het Roer, onderdeel van de Regio Deal Foodvalley, werken agrarisch ondernemers, wetenschappers en overheden samen aan een toekomstbestendige, duurzame landbouw. Door **samen in de praktijk** te leren wordt beter bodembeheer als een vliegwieltje op gang gebracht. Langjarige betrokkenheid van alle partijen is nodig om het vliegwieltje draaiend te houden.

Bodemcursussen

In de driedaagse Bodemcursus van Boer aan het Roer leren deelnemers hoe de bodem leeft en werkt, hoe daar meer inzicht in wordt verkregen en aan welke knoppen kan

Deelnemers aan de Bodemcursus.

worden gedraaid. In de cursus komt aan bod hoe de zes bodemelementen Organische stof, Waterhuishouding, Bodemstructuur, Bodemleven, Beworteling en Bodemchemie op elkaar inwerken. Op het agrarisch bedrijf van een van de deelnemers komen theorie en praktijk samen. Met een focus op de eigen bodem wisselen deelnemers kennis en ervaringen uit, aan de hand van analyses en bodemprofielen. Dat levert inzicht op in de kwaliteit van de eigen bodem, in wat er beter kan en hoe verbetering kan worden aangepakt. De cursus is gericht op de boerenpraktijk, maar onder de deelnemers zijn ook loonwerkers, beleidsmakers, waterschappers en mensen afkomstig uit het bedrijfsleven of uit LTO-projecten. Het doel van de cursussen is het delen van kennis en het vergroten van bewustzijn over de bodem. Zo'n 100 cursisten hebben inmiddels aan de gratis Bodemcursus deelgenomen.

Leertafels doorzaaien kruidenrijk grasland zonder kerende grondbewerking

Kruidenrijk grasland – met bijvoorbeeld witte, rode en rolklaver, chicorei en smalle weegbree – heeft een positieve uitwerking op het bodemleven. De dieper wortelende kruiden zorgen voor een verhoging van het organische-stofgehalte en de bodem wordt minder droogte- en uitspoelingsgevoelig. Voedingsstoffen worden beter opgenomen en het ruwvoer wordt smakelijker.

In het verleden bleek het doorzaaien van kruiden door een bestaand grasland zelden succesvol. In plaats daarvan werd vaak gekozen voor de zekerheid van het vernieuwen van grasland, waarbij gebruik wordt gemaakt van bijvoorbeeld glyphosaat,

frezen en/of ploegen. Een nadeel van deze intensieve bewerking, die kerend wordt genoemd, is dat het bodemleven een klap krijgt en organische stof verloren gaat. Met behulp van een speciale doorzaaimachine kan een kruidenmengsel worden ingezaaid zonder kerende grondbewerking. Deze methode wordt daarom getest in één van de pilots. Agrarisch ondernemers konden afgelopen jaar deelnemen aan een actie om hun grasland eenmalig met een kruidenmengsel in te zaaien via deze methode. Voorwaarde was deelname aan leertafels om kennis over kruidenrijk grasland en het beheer hiervan te delen. Vijftig ondernemers hebben van dit aanbod gebruikgemaakt.

In verschillende leertafels zijn de voordelen van kruidenrijk grasland onder de aandacht gebracht en is kennis gedeeld over het beheer van kruidenrijke percelen. Onderlinge uitwisseling van kennis en ervaringen vormden hierbij een belangrijk onderdeel. In de leertafel 'Doorzaaien zonder scheuren de nieuwe standaard?' zijn de tussentijdse resultaten van de pilot 'Slim doorzaaien kruidenrijk grasland' besproken. De beworteling van verschillende kruiden en het effect daarvan op de bodem stond centraal

in de leertafel 'Bodem is de basis, dus ook voor kruiden'. En in de leertafel 'Kruidenrijk grasland beheren, hoe dan?' is ingegaan op het maaien, beweiden en bemesten van kruidenrijk grasland. Om de opgedane kennis niet verloren te laten gaan is het handboekje 'Doorzaaien kruidenrijk grasland' gepubliceerd. Dit is terug te vinden op www.boeraanhetroer.nl

Pilots bodembeheerconcepten

In de Proeftuin Boer aan het Roer werken partijen samen aan een betere bodemkwaliteit. Een gezonde bodem helpt bij een beter waterbeheer, versterkt de biodiversiteit en zorgt met gezonde producten voor betere bedrijfsresultaten. In vijf pilots – waarin vragen vanuit de praktijk centraal staan – worden verschillende bodembeheerconcepten getest.

1. Slim doorzaaien kruidenrijk grasland

Deelnemers aan de pilot 'Slim doorzaaien kruidenrijk grasland' testen een speciale doorzaaimachine waarmee het intensief bewerken van de bodem wordt vermeden. Ze onderzoeken het effect van deze methode, onder meer op het vochtverbeterend vermogen van de bodem, testen welke grassen

De Novag-machine in actie tijdens doorzaaien grasland.

en zaden het beste gebruikt kunnen worden en welke bemestings- en beweidingsstrategie hierbij past. Ervaringen worden onder meer gedeeld in de leertafels 'Doorzaaien kruidenrijk grasland zonder kerende groundbewerking'. De machine blijkt succesvol, mits aan een aantal randvoorwaarden wordt voldaan. De eerste resultaten overtreffen de verwachtingen, maar er moet over langere periode worden gekeken om echt het verschil te kunnen zien. Dat vraagt van alle deelnemers voor een langere periode betrokkenheid en het volhouden van experimenten en maatregelen, ook als er niet direct resultaat te zien is. Een belangrijke conclusie uit de eerste resultaten is dat men de kruiden beter in het vroege najaar kan doorzaaien dan in het voorjaar.

2. Beter bodembeheer met bokashi

Boeren van de coöperatie Binnenveldse Hooilanden onderzoeken in de pilot 'Beter bodembeheer met bokashi' samen met het waterschap en LTO Noord of maaisel van natuurgronden de landbouwgrond kan verbeteren. Bokashi is het Japanse woord voor 'goed gefermenteerd materiaal'. Het biedt voeding voor planten, verbetert de bodemstructuur en activeert het bodemleven. Er is in de pilot heel praktisch onderzocht hoe natuurmaaisel kan worden voorbewerkt en ingekuild om een goed bokashiproduct te maken. Door onderlinge samenwerking konden de boeren het werk verdelen en zonder grote financiële risico's dingen uitproberen. Een volgende stap is kijken hoe bodembeheer met bokashi is om te zetten naar een goed verdienmodel. In de pilot wordt kennis uit verschillende pilots naast elkaar gezet om bokashi met andere bodemverbeteraars, zoals compost, te kunnen vergelijken. Tussentijdse resultaten wijzen op kansen voor de toekomst van bokashi, waarin natuurmaaisel kan worden omgezet

in een waardevol product. Ook hier is samenwerken en samen leren, met betrokkenheid over een langere periode, essentieel voor de doorontwikkeling van het concept.

3. Vanggewas onder mais

Vanggewassen worden onder of na de mais gezaaid om de bodemstructuur te verbeteren en uitspoeling van stikstof tegen te gaan. In de pilot 'Vanggewas onder mais' experimenteren boeren samen met loonwerkers en onderzoekers met verschillende soorten vanggewas, zoals Italiaans raigras, bladrammenas en rode klaver. Er wordt onderzocht met welke vanggewassen en met welke zaaimethoden, bodembewerking en bemesting de beste resultaten zijn te halen. Aangezien de gangbare wijze van mais telen eindig is door nieuwe regelgeving, is de zoektocht naar het beste alternatief zeer actueel. Via demonstraties kunnen de deelnemers aan de pilot laagdrempelig kennis opdoen over het gebruik van verschillende machines, technieken en vanggewassen. Na twee zomers met uiteenlopende weersomstandigheden is al een aantal leerzame conclusies te trekken. Maar ook hier geldt dat één zwaluw nog geen zomer maakt: leren met vallen en opstaan vraagt blijvend commitment en betrokkenheid van alle partijen. Doorgaan met de proeven kan nog duidelijker maken hoe boeren optimaal voedingsstoffen kunnen vasthouden in hun bodems.

4. GRIP

GRIP staat voor Gezamenlijk Realiseren Impact Precisielandbouw. In deze driejarige pilot staat de app FieldScout centraal, waarmee de deelnemende melkveehouders satellietdata van hun percelen kunnen ontvangen. Deze gegevens zijn in de app beschikbaar in de vorm van perceelkaarten, zoals

“Je komt het verst door samen op basis van vertrouwen stappen te zetten. Ik merk heel sterk hier in de regio dat het vertrouwen groeit tijdens het proces en dat je ziet dat je gezamenlijk wat bereikt.”

Art Wolleswinkel, Melkveehouder
in Renswoude

een biomassakaart, stikstofkaart, bodemzonekaart en een prestatiekaart, die zicht geeft op de betere en mindere plekken van een perceel. In de pilot – een samenwerkingsverband van LTO Noord, het waterschap en BioScope – vergelijken de deelnemers de satellietbeelden met bedrijfsresultaten en daadwerkelijke bodemresultaten in het veld. Het bespreken van de resultaten met elkaar, helpt de ondernemers een onderbouwing te vinden of te zoeken naar praktische oplossingen voor specifieke locaties in het veld. Met elkaar in gesprek raken en leren van elkaar zijn belangrijke onderdelen van de pilot.

5. Pilot Mestverbetering

In de pilot Mestverbetering wordt getest of toevoegmiddelen aan de mest tot een verbetering van de bodem kunnen leiden. Het doel van de pilot is te komen tot een betere benutting van stikstof en fosfaat in de kringloop op bedrijfsniveau. Vier melkveebedrijven nemen deel aan

de test. Twee bedrijven voegen een bacteriemengsel toe aan de mestput, de twee andere bedrijven gaan aan de slag met steenmeel. De toevoegmiddelen kunnen leiden tot minder stikstofverliezen, minder rotting en stank, kortom tot een betere kwaliteit drijfmest. Betere mest draagt bij aan een betere bodem en minder gebruik van kunstmest. De resultaten van de test worden in beeld gebracht door het nemen van mestmonsters en doen van veldproeven.

Conclusie en vervolg

In de bodem komt alles samen. Een gezonde bodem houdt water vast, geeft minder verlies van voedingsstoffen en zorgt voor een hogere opbrengst. Daarmee vormt een gezonde bodem de basis van een duurzaam bodem- en watersysteem en een belangrijk fundament voor de toekomst van het landelijk gebied. Kortom: de sleutel voor een toekomstbestendig landelijk gebied ligt in de bodem.

In de cursussen, leertafels en pilots van Boer aan het Roer is de afgelopen periode samengewerkt aan kennis en bewustzijn van een gezonde bodem. Dat heeft tot mooie leerervaringen en inzichten geleid, maar roept ook veel nieuwe vragen op. Zo kan nog verder worden geoptimaliseerd hoe maatregelen zijn toe te passen in de bedrijfsvoering. Jaarlijks wisselende (weers)invloeden zorgen ervoor dat er geen harde conclusies kunnen worden getrokken uit de korte, praktijkgerichte pilots. Bodembeheer is nog steeds een mysterieuze zwarte doos. Er wordt steeds een klein beetje kennis opgedaan, maar voor de volgende stap moet dan weer dieper worden gedoken.

Vliegwiel

Een gezonde bodem komt vooral dichterbij door samen op te trekken, zo hebben alle partijen ervaren. Samen leren in de praktijk en in netwerken, met boeren, onderzoekers én overheden, inspireert en geeft energie en vertrouwen. Het geeft de boer het gevoel het heft in eigen handen te kunnen nemen en stappen te zetten op allerlei vlakken in de bedrijfsvoering. Samen experimenteren vraagt wel voor langere tijd commitment van alle partijen. Het vraagt van boeren het experiment vol te houden en ervaringen uit te dragen; van overheden het ondersteunen van experimenten met beleidsinstrumenten en het doorvertalen van resultaten in beleid; en van onderzoekers het opzetten van demo's waaruit echt geleerd kan

worden en het bijdragen aan cursussen en leertafels. Niet alle maatregelen hoeven in één keer genomen te worden, als er maar een begin wordt gemaakt. Het werken aan bodembeheer is als een vliegwiel. Als dat eenmaal draait, blijft het met een klein beetje moeite draaien. Dat kan alleen samen.

Samenwerken en samen leren

Voorzetting van de gesprekken, de contacten en de samenwerking is daarom van groot belang. Niet alleen voor een beter bodem- en watersysteem, ook in de ontwikkeling van een gebiedsgerichte aanpak. Beter begrip voor elkaars belangen leidt tot meer aandacht voor wat er wél kan in een gebied. Alleen door gezamenlijk te leren, experimenteren,

Beter begrip voor elkaars belangen leidt tot meer aandacht voor wat er wél kan in een gebied. Alleen door gezamenlijk te leren, experimenteren, kan gewerkt worden aan vertrouwen, zinvolle wetgeving en nieuw beleid.

kan gewerkt worden aan vertrouwen, zinvolle wetgeving en nieuw beleid. Daarvoor zouden beleidsmakers onderdeel moeten zijn van lerende netwerken met boeren en onderzoekers. Regio Deal Foodvalley laat als voorbeeld zien hoe dat werkt.

Kapitaal voor de toekomst

Een bodem en watersysteem in balans is één van de uitgangspunten voor de uitwerking van het Regionaal Perspectief Landelijk Gebied voor Regio Foodvalley. De kennis en ervaring over wát werkt, hóe dat goed in praktijk te brengen is en met wíe, is essentieel. De bodem- en waterprojecten van de Regio Deal laten zien welke maatregelen, instrumenten

en samenwerkingen kansrijk zijn. Voortzetting van de samenwerking en opschaling van de toepassingen, ook na de looptijd van de Regio Deal, is van groot belang.

Op weg naar een duurzaam bodem- en watersysteem is het nodig om gebruik te blijven maken van de aanwezige kennis bij het waterschap en bij agrariërs zelf. Het is goed om meer partijen en agrarisch ondernemers dan nu aan de cursussen en pilots hebben deelgenomen, hierbij te betrekken. Zo groeit de verbinding en wordt verder gebouwd aan een gezonde bodem als kapitaal voor de toekomst.

Bronnen

Geraadpleegde websites

www.boeraanhetroer.nl

www.regiofoodvalley.nl

www.louisbolk.nl

De Regio Deal Foodvalley is een samenwerking tussen Rijk en Regio om de transitie naar een duurzaam en gezond voedselsysteem te versnellen. In het vierjarige programma hebben overheden, kennisinstellingen en ondernemers krachten gebundeld om hun impact te vergroten. Samen werken ze aan Toekomstbestendige landbouw, Gezonde voeding voor iedereen en het versterken van de Kennis en innovatiekracht in de regio. De Regio Deal Foodvalley stimuleert de productie én consumptie van betaalbaar, duurzaam en gezond voedsel in een gezonde en aantrekkelijke omgeving. Daarmee werken we tegelijkertijd aan welzijn en welvaart voor onze inwoners.

www.regiodealfoodvalley.nl

Rijksverheid

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Universiteit
Utrecht

LTO
noord

PROVINCIE
UTRECHT

provincie
Gelderland

